

Курбан Сеїд

Алі і Ніно

Харків
«ФОЛІО»
2025

Роман «Алі та Ніно» вперше вийшов німецькою мовою 1937 року й став значною подією в книжковому світі. Цей роман вважають перлиною азербайджанської емігрантської літератури. Твір було перекладено багатьма мовами світу. Переклад Оксани Герман роману «Алі та Ніно» українською мовою найповніше відповідає оригіналу — він передає не тільки суть, але й дух авторського тексту.

*Чингіз Алі огли АЛІЄВ,
Голова Міждержавної ради зі співробітництва
в галузі періодичної преси,
книговидання, книгорозповсюдження та поліграфії;
член Співки письменників Азербайджану*

Алі та Ніно, азербайджанець і грузинка, мусульманин і християнка, азіат і європейка, степовик і лісовичка. Їхні поцілунки межують із суперечками про звичаї і традиції, хвилини їхнього щастя змінюються погонями, боями, тягарем еміграції.

Кохання... дружба... зрада... війна... релігійні суперечки... протистояння епох...

«Алі та Ніно» — захопливий, дотепний і трагічний твір азербайджанської емігрантської літератури, який став світовим бестселером.

*Сергій Гальченко, письменник,
заступник директора Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України*

Зміст

Від упорядника	7
Розділ 1	11
Розділ 2	21
Розділ 3	28
Розділ 4	39
Розділ 5	48
Розділ 6	56
Розділ 7	64
Розділ 8	74
Розділ 9	81
Розділ 10	89
Розділ 11	97
Розділ 12	105
Розділ 13	112
Розділ 14	121
Розділ 15	133
Розділ 16	143
Розділ 17	153
Розділ 18	163
Розділ 19	172
Розділ 20	180
Розділ 21	191
Розділ 22	200
Розділ 23	206
Розділ 24	215
Розділ 25	231
Розділ 26	240
Розділ 27	251
Розділ 28	260
Розділ 29	271

Від упорядника

Баку — одне з найбільших, найдавніших міст Сходу. Баку — від перського «Бадкубе», «удар вітру». І донині Баку називають містом вітрів. Давні візантійці, вірмени та араби трактували назву «Баку» — «Багун» як «місто Бога», «місце Бога».

З другої половини IX століття місто Баку увійшло до складу Держави Ширваншахів і стало одним з основних міст Ширвану. У 191 році ширваншах Ахсідан I переніс столицю держави з Шемахі до Баку.

У період правління ширваншаха Халіллаулаха I (1417—1462) було споруджено комплекс палацу Ширваншахів.

У середині XVIII століття утворилося Бакинське ханство.

14 травня 1805 року правитель Баку Гусейн Кулі визнав російське підданство, проте коли у 1806 році російська армія на чолі з Павлом Ціціановим підійшла до Баку, Ціціанова було вбито за наказом правителя. Російська армія почала акцію помсти. Наприкінці того ж року вона захопила Баку, а Гусейн Кулі втік до Персії.

Під владою Російської імперії Баку став одним з промислових і культурних центрів Кавказу. Індустріальний видобуток нафти сприяв розвитку міста. У 1847 році на Бібі-Ейбатському родовищі вперше у світі механічним способом було

просвердлено нафтову свердловину. У Баку почався приплив іноземного капіталу, відкрились офіси Ротшильдів, братів Нобелів та інших інвесторів. У 1883 році запрацювала залізниця Баку—Тифліс. У 1899 році відкрили конку, було засновано паровий флот у Бакинському порту. З нафтовим бумом розквітло культурне життя, відкрились театри, було збудовано оперний театр. Баку називали «Париж Кавказу». З 1897-го до 1913 року населення Баку збільшилося майже вдвічі (зі 112 до 215 тисяч)...

Друге десятиріччя ХХ століття було переламним і кривавим. Російська імперія вступила у Першу світову війну, яка пізніше переросла у війну громадянську, в низку інтервенцій. До влади приходили більшовики, турки, англійці. Народилася та загинула Азербайджанська республіка...

Третього березня 1918 року у Брест-Литовську представниками Радянської Росії, з одного боку, та країн Четверного союзу (Германії, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії) — з другого, було підписано Брест-Литовський (Брестський) мирний договір. У Баку в цей період влада контролювалася Бакинською радою, очолюваною надзвичайним комісаром у справах Кавказу С. Шаумяном. Тридцять першого липня влада в Баку перейшла до тимчасової диктатури Центрокаспію. П'ятнадцятого вересня в результаті запеклих боїв містом оволоділи частини Кавказької ісламської армії. У місті почалася різня вірменського населення. Це була помста за різню мусульман у Баку, яку вчинили радянські війська та озброєні загони вірменської партії «Дашнакцутюн» у березні 1918 року. Сімнадцятого вересня в Баку переїхав із Гянджі уряд Азербайджанської Демократичної Республіки. Тридцять першого жовтня Туреччина капітулювала, і до Баку

увійшли англійські війська під командуванням генерала Томсона.

У середині квітня 1920 року частини радянських військ розбили залишки військ Денікіна та підійшли до кордонів Азербайджану, а 27 квітня перетнули азербайджанський кордон й без опору увійшли в Баку...

На тлі цих історичних подій нащадок давнього роду Алі Хан Ширваншир розповідає про свою любов до юної грузинської княжни Ніно Кіпіані. А ще він переймається пристрастними почуттями до рідного Баку — багатоликого, парадоксального, темпераментного і статечного.

На межі XIX—XX століть, коли Баку перетворився на досить багатий мегаполіс, нафтову столицю імперії, сповнену численних протиріч. Чимало з них доводиться вирішувати Алі Хану та Ніно — азербайджанцю та грузинці, мусульманину та християнці, азіату та європейці, «степнякові» та «лісовичці». Їхні поцілунки чергуються із суперечками про звичаї й традиції, хвилини їхнього щастя змінюються погонями, боями, тягарем еміграції.

Разом з головними героями роману ми опиняємося то в енергійному Баку, то в безтурботній Шуші, то в неквапливому дагестанському аулі, то біля могили Олександра Грибоедова. Феєрія тифліської гостинності, забобони перського гарему, запеклі бої під Гянджою за незалежність молодій державі — теж значимі частини книжки.

Роман «Алі та Ніно» вперше вийшов німецькою мовою у 1937 році й став значною подією у книжковому світі та головною перлиною азербайджанської емігрантської літератури.

Читацький інтерес до цього талановитого твору посилюється завдяки загадковості його автора. Суперечки про те, хто

сховався під псевдонімом Курбана Сеїда, тривають донині. Називають кілька імен: Мухаммед Асад-бек, Лев Нуссінбаум, Юсіф Везір Чемензе-мінлі і навіть баронеса Ельфрида Еренфельс фон Бодмерсхоф...

Залишмо суперечки дослідникам та звернімося до захопливого, дотепного й трагічного роману, що залишається актуальним і через десятиріччя.

Розділ 1

Наш дуже розмаїтий клас, який складався із сорока учнів, спекотного полудня парився на уроці географії в Бакинській російській імператорській гімназії: тридцять мусульман, чотири вірмени, два поляки, три сектанти та один росіянин.

До того часу ми не дуже замислювалися про незвичне географічне розташування нашого міста. Нині ж професор Санін монотонно та без особливого натхнення розповідав про те, що «природні кордони Європи позначені Північним Льодовитим океаном на півночі, Атлантичним — на заході та Середземним морем — на півдні. Східний кордон Європи проходить через Російську імперію по Уральських горах через Каспійське море і далі — через Закавказзя. Деякі вчені відносять південні схили Кавказьких гір до Азії, інші ж вважають, що країну варто розглядати як частину Європи, враховуючи культурний розвиток Закавказзя. Тому, діти мої, можна сказати, що певною мірою і ви відповідальні за те, чи

буде наша країна належати до прогресивної Європи чи до реакційної Азії».

Професор самовдоволено усміхався. Ми притихли на деякий час, охоплені глибиною висловів і тягарем відповідальності, що раптово впали на наші плечі.

Мухаммед Гейдар, який сидів на задній парті, підніс руку:
— Професоре, ми, мабуть що, залишимося в Азії.

Клас вибухнув сміхом. Мухаммед Гейдар відсиджував другий рік у третьому класі і, доки Баку належав Азії, існувала вірогідність, що він залишиться і на третій рік, бо міністерський указ дозволяв місцевим жителям азійської частини Росії залишатися на другий рік, скільки їм заманеться.

Професор Санін, одягнений у шитий золотом мундир викладачів російської гімназії, спохмурнів:

— Значить, Мухаммеде Гейдар, ви бажаєте залишитися в Азії? Може, хоч обґрунтуєте своє рішення?

Мухаммед Гейдар зникло підвівся, але не вимовив ні слова. Він стояв з відкритим ротом, зморщивши лоба та безглуздо витріщивши очі. І поки чотири вірмени, два поляки, три сектанти та один росіянин насолоджувалися його тупістю, я підніс руку і вимовив:

— Пане професоре, я теж залишився би в Азії.

— Алі Хане Ширваншире! І ви! Ну добре, вийдіть до дошки.

Професор Санін закопилів нижню губу, тихо проклинаючи долю, що заслала його на берег Каспію. Потім він відкашлявся та помпезно мовив:

— Чи можна ознайомитися з вашими доказами?

— Так, мені більше до душі Азія.

— Дійсно? А ви бували коли-небудь у справді відсталих країнах, в Тегерані наприклад?

— Ну так, минулого літа.

— Чудово. І ви там виявили які-небудь надбання європейської культури, наприклад автомобілі?

— Так, і досить пристойні, між іншим. До них поміщається тридцять і більше осіб. Вони курсують не в межах міста, а між регіонами.

— Так це — автобуси, що використовуються, оскільки немає залізниці. Вам аби посперечатися. Сідайте, Ширваншире.

Я відчув тріумф тридцяти азіатів з поглядів, якими вони мене обдарували. Професор Санін похмуро мовчав. Від нього вимагалось зробити з нас добропорядних європейців. Він раптом звернувся з новим запитанням:

— А чи був хто-небудь з вас у Берліні, наприклад?

Професору явно не таланило цього дня — сектант Майков підняв руку і повідомив, що був у Берліні в дитинстві. Він виразно пам'ятав затхлий запах жахливого метрополітену, шумну залізницю та сандвіч із шинкою, який йому приготувала мама.

Ми, тридцять мусульман, обурилися. Сеїд Мустафа навіть попросив дозволу покинути кімнату, відчувши нудоту при слові «шинка». На цьому наше обговорення Баку та його географічного розташування завершилося.

Пролунав дзвоник. Професор Санін з полегшенням покинув кімнату.

Сорок учнів вибігли на вулицю. Почалася велика перерва, під час якої можна було віддатися трьом заняттям: вибігті у шкільний двір і влаштувати бійку з учнями сусідньої школи через те, що ті носили золотисті кокарди на формених картузах, тоді як нам доводилося задовольнятися сріблястими, чи почати голосно говорити азербайджанською мовою, оскільки

ки росіяни її не розуміли й тому її було суворо заборонено, чи швиденько перебігти вулицю та проникнути до жіночої гімназії святої цариці Тамари. Я вирішив зупинитися на останньому. Дівчата, одягнені в скромні сині формені сукні та білі фартушки, прогулювалися в саду. Кузина Айша помахала мені. Вона прогулювалася під руку з Ніно Кіпіані, а Ніно Кіпіані була найгарнішою дівчиною в світі. Коли я розповів дівчатам про свою сутичку на уроці географії, найгарніша дівчина в світі подивилася на мене з вершини своєї величі і сказала:

— Алі Хане, ти дурень. Слава Богу, що ми в Європі. Якби ми були в Азії, мене давно б змусили ходити в чадрі і ти не зміг би бачити мене.

Я здався. Спірне розташування Баку дозволяло мені насолоджуватися поглядом найкращих очей у світі. Я залишив дівчат і, сумуючи, прогуляв залишок дня. Я дивився на верблюдів, на море, думав про Європу й Азію, про прекрасні очі Ніно і журився. До мене підійшов жебрак зі скарлюченими хворобою руками. Я дав йому грошей, і коли він намагався поцілувати мені руку, злякався та висмикнув її. Через десять хвилин мені здалося, що я образив того жебрака. Я намагався його знайти, щоб виправити свою помилку, але не знайшов і поплентався додому з нечистою совістю.

Усе це сталося п'ять років тому.

За ці роки відбулося чимало подій. Прибув новий директор гімназії, якому подобалося хапати нас за комір і трусити, оскільки дерти учнів за вуха було суворо заборонено. Наш релігійний наставник детально пояснив нам, яким милостивим був Аллах, дозволивши нам народитися мусульманами. До класу прийшли двоє вірменів та один росіянин, а два мусульманини пішли від нас: один через те, що в шістнадцять

років одружився, а другого під час канікул було вбито у кривавій родовій бійці.

Я, Алі Хан Ширваншир, тричі побував у Дагестані, двічі у Тифлісі, один раз у Кисловодську, один раз у гостях у свого дядька в Ірані, і мене ледве не залишили на другий рік у гімназії через те, що не міг відрізнити герундій від герундива. Мій батько пішов за порадою в мечеть до мулли, який заявив, що вся ця латина — цілковита нісенітниця. У зв'язку з цим батько надів усі свої турецькі, іранські, російські ордени та пішов до директора гімназії, якому подарував якесь хімічне обладнання, і я перейшов до наступного класу. У гімназії було оголошено сувору заборону на носіння учнями заряджених револьверів, у місті було проведено телефони, а Ніно Кіпіані й далі залишалася найкращою дівчиною в світі.

Тепер все добігало кінця, до випускних іспитів залишався тиждень, і я проводив дні вдома або просиджував їх у роздумах про марність викладання латини на березі Каспію. Я любив свою кімнату на другому поверсі. Стіни були завішані килимами темних кольорів, привезеними з Бухари, Ісфагану та Кошану. Візерунки, виткані у вигляді садів та озер, лісів і рік передавали думки майстрині — незрозумілі очам дилетанта та дивовижно гарні для цінителів. У далеких степах жінки збирали рослини для цих фарб, вичавлювали довгими гнучкими пальцями сік колючих кущів. Секрет змішування цих ніжних фарб оберігається століттями, а майстриня часто творить шедевр десятиріччями. Потім килим вивішується на стіну, демонструючи символи та натяки, сцени з полювання, битви та орнаменти у вигляді рядків Фірдоусі чи висловів Сааді...

Через велику кількість паласів і килимів кімната здається темною. Тут є низький диван, два невеликі ослінчики з пер-

ламутровою інкрустацією, багато м'яких подушечок і серед усього цього — дуже непотрібні, навіть зайві підручники, видані на Заході: з хімії, фізики, тригонометрії — маячня, винайдена варварами, що забажали набути репутації цивілізованих. Я закрив книжки і піднявся на плаский дах будинку. Звідси я міг озирати свій світ, масивну стіну міської фортеці та руїни палацу з арабськими написами на воротах. Лабіринтами вулиць проходили верблуди з такими тонкими щиколотками, що мені хотілося погладити їх. Переді мною здіймалася, припадаючи до землі, Дівоча вежа, що обросла легендами та плітками. За фортецею починалося море — безликий, темний, незбагненний Каспій, а за ним простягалася пустеля — зубчасті камені та низка поросль: тиха, безмовна, нескорена — найгарніший у світі пейзаж. Я тихо сидів на даху будинку. Яке мені діло до існування інших міст, дахів і пейзажів? Я любив рівне море, пласку пустелю та старе місто, що розкинулося між ними. Гамірний натовп прибулих у пошуках нафти знаходить її, збагачується та знову їде. Це не справжні мешканці Баку, вони не люблять пустелю.

Слуга приніс чай. Я пив чай і думав про іспит. Ні, він не турбував мене. Звичайно ж, я його складу. Навіть якщо не складу, яке це мало значення? Селяни в наших маєтностях будуть говорити, що я не зміг покинути обитель знань. Та й дійсно жаль залишати школу. Сіра форма зі сріблястими гудзиками, еполетами та кокардою була й справді нарядною. Мені буде незатишно у штатському, хоч і доведеться носити його недовго. Тільки одне літо, після чого я поїду до Москви вступати до Інституту східних мов імені Лазарева. Я сам ухвалив таке рішення, тому що у цій царині я в тисячу разів перевершу росіян. Їм доведеться дуже скрутно в питаннях,

які мені даються самі собою. А форма Лазаревського інституту — найкраща: червоний плащ із коміром, шитим золотом, тонка позолочена шпага та лайкові рукавички, які можна буде носити навіть у будні. Чоловік має носити форму, інакше росіяни почнуть зневажати його. А якщо росіяни почнуть мене зневажати, Ніно не вийде за мене заміж. А я маю одружитися з Ніно, навіть якщо вона християнка. Грузинки — найкращі жінки у світі. А що, як вона відмовить мені? Якщо так станеться, відважні джигіти перекинуть її через сідло мого скакуна і ми помчимо до іранського кордону, в Тегеран. Там вона погодиться, що ж їй залишиться робити?

Таким гарним і спокійним здавалося життя з даху нашого будинку в Баку...

Наш слуга Керім торкнув мене за плече: «Час». Я підвівся. На горизонті, за островом Наргін, з'явився пароплав. Якщо вірити надрукованому клаптику паперу, що його доправив телеграфіст-християнин, на пароплаві мав прибути мій дядько у супроводі трьох дружин і двох євнухів. Треба було зустріти його. Я зійшов униз по сходах до фаетона, і ми помчали у гамірний порт.

Дядько був знаменитою особою. Насреддін-шах милостиво удостоїв його почесного звання «Ассад-ед-Довле» — «Лев імперії», і звертатися до нього дозволялося тільки так. У нього було три дружини, багато слуг, палац у Тегерані та великі маєтки в Мазандарані. Він приїхав до Баку через хворобу наймолодшої дружини Зейнаб. Їй було тільки вісімнадцять років, і дядько любив її більше, ніж інших дружин. Проте вона була безплідною, та тільки від неї дядько чекав нащадка. Ні амулети дервішів з Кербали, ні чарівні заклинання мудреців Мешеда, ні досвід старших жінок, що досягли успіхів

у мистецтві кохання, не допомогли їй. Її навіть возили в Хамадан. Там, у пустелі, стоїть вирізьблений з червоного каменю велетенський лев із цілющим поглядом, назавжди спрямованим у простору пустелю. Його витесали за наказом давніх царів, імена яких уже напівзабуті. Протягом багатьох століть жінки вирушали в паломництво до статуї лева, припадаючи губами до його могутнього члена в надії на те, що це принесе їм щастя материнства. Бідній Зейнаб не допоміг навіть лев.

І ось вона їде до Баку, сподіваючись на професіоналізм західних лікарів. Бідний дядько! Він був змушений везти із собою й двох інших, уже старих і небажаних дружин. Цього вимагав звичай: «Ти можеш мати одну, двох, трьох або чотирьох дружин, якщо будеш ставитися до них однаково». «Однакове ставлення» означало рівний розподіл благ, до яких належала й поїздка до Баку.

Проте мене все це ніяк не стосувалося. Жінки розміщувалися в ендеруні — внутрішній частині будинку. Вихований чоловік не говорить про них, не розпитує про них і не передає їм вітання. Вони є тінню свого чоловіка, навіть якщо чоловік сам почувається комфортно в тіні. Це правильне й мудре рішення. У нашій країні є приказка: «У жінки розуму, як на яйці пір'їн». Безглузді створіння повинні жити під наглядом, інакше накличуть біду на себе та на інших. Я вважаю це мудрим правилом.

Маленький пароплав пристав до берега. Волохаті, широкоплечі матроси перекинули трап. Пасажири поспішили на берег: росіяни, вірмени, євреї так квапились, ніби боялися втратити зайву хвилину. Дядька не було. Поспіх від шайтана, казав він. Тільки після того, як висадилися всі пасажери, на палубі з'явився Лев імперії. На ньому були плащ на шовко-

вій підкладці, невелика хутряна шапочка та черевики. Його густа борода та нігті були пофарбовані хною на знак покло-
ніння імаму Гусейну, який тисячу років тому проливав кров
в ім'я істинної віри. Маленькі очі дядька виглядали втомле-
ними, а рухи — уповільненими. За ним метушливо слідували
три постаті, закутані в чорну чадру — дружини. Далі йшли
євнухи: один з обличчям як у висушеної мудрої ящірки, дру-
гий — одутий, невеликий, гордий з того, що йому довіре-
но оберігати честь його ясновельможності. Дядько повільно
зійшов униз. Я обійняв його, поштиво поцілував у ліве пле-
че, хоч, строго кажучи, у громадському місці це було зайве.
На дружин я не глянув. Ми сіли у фаєтон. Дружини та євнухи
поїхали в окремих закритих візках. Картина була настіль-
ки промовистою, що я звелів візникові повезти нас в об'їзд
по бульвару, щоб усе місто могло захоплюватися величчю
мого дядька.

Ніно стояла на бульварі та з усмішкою дивилася на мене.
Дядько погладжував бороду, запитував про новини в місті.

— Нічого особливого, — сказав я, оскільки знав, що тре-
ба починати з несуттєвих питань і лише за деякий час пере-
ходити до більш серйозних. — Дадашбек минулого тижня
на смерть убив Ахундзаде через те, що Ахундзаде насмілювався
з'явитися у місті після викрадення дружини Дадашбека вісім
років тому. Його закололи в день повернення. Тепер поліція
шукає Дадашбека. Та вони не знайдуть його, хоч усі знають,
що він переховується у поселенні Мардакян. Аксакали ка-
жуть, що Дадашбек вчинив правильно.

Дядько на знак згоди хитав головою.

— Ще які новини? Руські виявили багато нафти
на Бібі-Ейбаті. Знаменита фірма «Нобель» привезла велику

машину з Німеччини, щоб засипати частину моря та свердли-
ти там.

Дядько дуже здивувався.

— Вай, Аллах, Аллах, — проказав він і стиснув губи...

— Удома все в порядку, і через тиждень, іншаллах, я поки-
ну обитель знань.

Я вів далі, а старий уважно слухав. Лише коли фаєтон
підїхав до нашого будинку, я подивився вбік і байдуже мовив:

— До міста приїхав знаменитий лікар з Росії. Люди ка-
жуть, він дійсно обізнаний, читає минуле й теперішнє за об-
личчям, може прорікати майбутнє.

Дядько їхав із заплющеними в тужливій величі очима.
Він досить байдуже поцікавився прізвищем лікаря, і я відчув,
що догодив йому. Бо все це називалося гарними манерами
та аристократичним вихованням.